

**«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ
ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ:
ЗЕРТТЕУ, ТҮСІНДІРУ ЖӘНЕ САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

17–18 сәуір, 2020 жыл

PROCEEDINGS
of International Scientific and Methodical Conference
«XII Orazbayev Readings» on the theme
**«THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF ANCIENT AND
TRADITIONAL SOCIETIES OF CENTRAL ASIA:
PROBLEMS OF STUDY, INTERPRETATION AND PRESERVATION»**

17–18 April, 2020

**«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ:
ЗЕРТТЕУ, ТҮСІНДІРУ ЖӘНЕ САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**
атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ
«ТАҢБАЛЫ» ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ
«ЕСІК» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-
МӘДЕНИ МҰРАСЫ: ЗЕРТТЕУ, ТҮСІНДІРУ ЖӘНЕ САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты
«XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

17–18 сәуір, 2020 жыл

PROCEEDINGS
of International Scientific and Methodical Conference
«XII Orazbayev Readings» on the theme
«THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF ANCIENT AND TRADITIONAL
SOCIETIES OF CENTRAL ASIA: PROBLEMS OF STUDY, INTERPRETATION AND
PRESERVATION»

17–18 April, 2020

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-методической конференции
«XII Оразбаевские чтения» по теме
«ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДРЕВНИХ И ТРАДИЦИОННЫХ ОБЩЕСТВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ, ИНТЕРПРЕТАЦИИ И СОХРАНЕНИЯ»

17–18 мая, 2020 г.

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

Редакция алқасының төрағасы

Ғ.М. Мұтанов – техника ғылымдарының докторы, академик,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры

Редакциялық алқа:

Т.С. Рамазанов – эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми-инновациялық жұмысы жөніндегі проректоры, ф.-м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі; **Нұрсан Әлімбай** – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің директоры, профессор; **М.С. Ноғайбаева** – эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих, археология және этнология факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент; **Ә.Т. Төлеубаев** – т.ғ.д., эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры; **Ғ.Қ. Омаров** – эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасының доценті; **Ғ. Теміртон** – PhD, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директорының орынбасары; **Г.Р. Мұхтарова** – «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейін директоры; **М.О. Амиргалиев** – «Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи мемлекеттік қорық-музейінің директоры.

Жауапты редактор

Р.С. Жуматаев – PhD, эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі

Құрастырушы

Б.Б. Бесетаев, А.Е. Ергабылов

«Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 530 б.

ISBN 978-601-04-4727-1

«XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағына Қазақстан және іргелес өңірлердің археологиясы мен этнологиясының, музей ісінің бүгінгі күнгі өзекті мәселелеріне арналған зерттеулер енген. Материалдар жинағы археологтарға, этнологтарға, тарихшыларға және қалың көпшілікке арналған.

В сборник материалов международной научно-методической конференции «XII Оразбаевские чтения» вошли актуальные исследования, посвященные современным проблемам археологии, этнологии музеологии Казахстана и сопредельных регионов. Материалы сборника предназначены археологам, этнологам, историкам и широкой общественности.

© Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

ISBN 978-601-04-4727-1

ЕЖЕЛГІ САУРАН (ҚАРАТӨБЕ) ҚАЛАСЫНЫҢ ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ

Кіріспе. Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің ортағасырлар кезеңіндегі мал шаруашылығы мен аңшылықтың даму ерекшеліктері туралы зерттеулер отандық археологияда аса көп зерттелмеген тақырыптың бірі. Жекелеген ескерткіштерге қатысты зерттеулер де ұзақ жылдық үзілістермен орын алып келеді. Оңтүстік өңірлердегі мал шаруашылығының ролі, жануарлар фаунасы, жануар түрлерінің басымдығы мен аңшылық дәстүрлердің аймақтық ерекшеліктерге сай даму динамикасы туралы мәселелер Л.А. Макарованың зерттеуінде ортағасырлық Отырар және Күлтөбе (Түркүстан обл. Созақ ауд.) қалаларының мысалында қарастырылған (Макарова, 1974, с. 201-206.). Ғалым қолда бар материалдар негізінде (1971-1972 жылдардағы қазба бойынша – 1547 дана сүйек қарастырылған), аталған ескерткіштер орналасқан аймақта уақ мал шаруашылығының басым болғаны, жылқы мен қой шаруашылығының пропорциясы бірдей екендігін және түйе сүйектерінің де жекелеген элементтері кездескенін айтады. Жабайы жануарлардан ақбөкен және түлкі сүйектері табылған. Л.А. Макарова остеологиялық материалдарды жалпы жануар түрлеріне бөлуге және тафономиялық ерекшеліктеріне назар аударған.

Сырдарияның төменгі ағысындағы ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған остеологиялық материалдар туралы мәліметтерді Л.Л. Гайдученконың зерттеулерінен көреміз (Гайдученко, 2014, с. 161-178.). Аталған ескерткіште уақ мал сүйектері басымдық танытқан. Жалпы 2009-2012 жылдардағы қазба негізінде – 4347 дана сүйек қарастырылған. Жабайы жануарлардан құлан, ақбөкен және қоян сүйектері табылған.

Байқап отырғанымыздай, оңтүстік өңірлердегі ортағасырларға қатысты археозоологиялық зерттеулер осы мәліметтермен шектеледі. Көпшілік қазба жұмыстарында табылған жануар сүйектеріне мақсатты түрде археозоологиялық талдау жұмыстары жүргізілмеген. Өкінішке орай, остеологиялық материалдардың қазба барысында назардан тыс қалуы себепті, өңірдің ортағасырлық палеоэкономикасы туралы ат үсті, жалпылама қорытындылар жасаумен шектелгенін көруге болады.

Біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты – ежелгі Сауран (Қаратөбе) қаласының остеологиялық материалдары негізінде Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі ортағасырлардағы мал шаруашылығы мен аңшылық және фауналық ерекшеліктері туралы мәліметтерді ғылыми айналымға қосу болып табылады.

Ескерткіштің археологиялық сипаттамасы. Ежелгі Сауран қаласының орны Қаратөбеде кең көлемдегі археологиялық зерттеу жұмыстары 2006–2008 жылдары «Өлкетану қоғамдық қорының» және соңғы жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қаржыландыруы негізінде жүргізілді.

Қаратөбе қалашығының топографиясын қорғаныс қабырғасы қоршаған үш кеңістік ретінде сипаттауға болады. Оның біріншісі шамамен 3,5 км² аумақты алып жатқан рабадтың сыртқы бөлігін қоршаған қорғаныс қабырғасының ұзындығы 4 км. Дұрыс төртбұрышқа жақын ішкі қала шахристанның қорғаныс қабырғасының ұзындығы 2,2 км. Ал орта тұста орналасқан сопақша келген цитаделді қоршаған қабырғаның ұзындығы 1 км. Қаланың осы топографиялық сипаты мен алып жатқан аумағы Сауранның монғол шапқыншылығына дейін Отырармен теңесе алатын ірі қалалық орталық болғандығын білдіреді (Смагулов, 2010, с. 11).

2006 ж. қаланың цитаделінің орны болып есептелетін орталық төбенің оңтүстік-батыс шетіне салынған қазбаның мақсаты жоғарғы құрылыс қабатының стратиграфиясы мен жобалық құрылымын анықтауға бағытталды. Көлемі 3500 м² аумақты қамтыған қазба барысында бір және үш бөлмелерден тұратын тұрғын үй жайлардың тығыз орналасқан кешені ашылды. Тұрғын үйлер ішкі жағында сыпа, тандыр, жылыту пештері мен қабырғаға тақап салынған қамбалардан тұрады. Олардың бірқатарын едәуір дәулетті қала тұрғындарының ғимараттары ретінде сипаттауға келеді. Қазбадан табылған материалдардың басым бөлігін XIII ғ. жататын сырлы ыдыстар мен олардың сынықтарын құрайды. Басым көпшілік бөлігін шыңылтырлы, сыртында өрнегі бар ыдыстар құрайтын олжалардың ұқсас үлгілері Орта Азияның қолөнер орталықтарында көптеп кездеседі.

Қаратөбенің оңтүстік-батыс бөлігіне салынған қазба 2007-2008 жылдары төбенің етегіне дейін кеңейтілді. Қазбаның бір бөлігі астыңғы (2,3,4) құрылыс қабаттары деңгейіне түсірілді. 20 м созылған

қазбаның оңтүстік шетінен қорғаныс қабырғасының сыртқы беті ашыла бастаған. Осы бөліктегі құлаған қорғаныс қабырғасының үстіне жоғарғы құрылыс қабатындағы (ЖҚК) үй жайлар түскендігі мәлім болды. Төменгі құрылыс қабаттары (2,3,4) да тұрғын үй құрылыстарынан түзілген. Қазбаның оңтүстік-шығыс шетінде ашылған цитаделің қорғаныс қабырғаның құрылымын зерттеу мақсатында ұзындығы 26 м, ені 1 м көлемдегі стратиграфиялық кесік те салынды (Смагулов, 2010, с. 11).

2019 ж. қаланың эволюциясын зерттеу, фортификациялық құрылыстардың тарихын, олардың құрылымын, әсіресе, қорғаныс құрылыс элементтерін, іргелес тұрғын үй құрылыстарының хронологиялық және жобалық қатынасын анықтау мақсатында 2006-2008 жылдардағы қазба шығыс бағытта, цитадель қабырғасының ең төменгі табанына дейін кеңейтілді. Қазба барысында бұрын қазылған 3-4 құрылыс қабаттары алынып тасталып, 5 – құрылыс қабаты ашылды. Құрылыс қабырғалары мен бөлмелер ішіндегі құрылыстар көлемі 40-41x18-20x 8-10 см қам кесектермен қаланған. Үй жайдың төбесі тегіс етіп жабылса керек, үлкен бөлмелердің еденінен шатырды тіреген бөренелердің астына төселген жалпақ тас тұғырлар табылды.

Қаратөбе цитаделінің бекініс қабырғасын зерттеу жұмыстары енді ғана басталды десе болады және қандайда бір тарихи қорытынды жасау келешектің еншісінде болмақ.

Қазбадан табылған материалдардың негізін сырланбаған, қолдан жапсырып және арнайы шарықта жасалған ыдыстардың бөліктері құрайды. Бірсыпыра тұрмыстық заттар мен түрлі жануар сүйектері де шықты.

Қазбадан алынған жануарлар сүйектеріне археозоологиялық талдау барысында үй жануарларымен қатар, жабайы жануарлар және құс сүйектері де бар екендігі анықталды (Кесте 1). Жануар сүйектерін қаңқа элементтері бойынша талдау, тірек-қимыл жүйесінің жоғарғы және төменгі бөліктері басым екендігін көрсетіп отыр. Остеологиялық материалдардың барлығы дерлік сынып, бөлшектенген. Бұл тағам қалдықтары екендігін дәлелдейді. Бүтін сақталған сүйектер негізінен куб тәріздес ұсақ сүйектер, оның ішінде жануар асықтары, тілерсек және қойдың метатарсальды сүйектері (Кесте 2).

№	Жануар түрі	Сүйек саны	Сүйек саны %
1	Қой – (<i>Ovis aries</i>)	15	34,8
2	Ірі қара – (<i>Bos taurus taurus</i>)	8	18,6
3	Жылқы – (<i>Equus caballus</i>)	2	4,6
4	Түйе – (<i>Camelus</i>)	1	2,3
5	Есек – (<i>Equus asinus asinus</i>)	1	2,3
6	Бұғы – (<i>Cervus elaphus</i>)	1	2,3
7	Мысық – (<i>Felis silvestris catus</i>)	1	2,3
8	Құс – (<i>Aves</i>)	14	32,5
БАРЛЫҒЫ		43	100

Кесте 1. Қаратөбе қаласынан табылған остеологиялық материалдар жануар түрі бойынша

Қаңқа элементі	Ірі қара		Жылқы		Қой		Түйе		Есек		Бұғы	
	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф
Мүйіз	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Бас сүйек – Cranium	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Атлант	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Омыртқа-Vertebra	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Қабырға-Costae	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0
Жауырын-Scapula	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Токпан жілік	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
Кәрі жілік	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
Жамбас-Pelvis	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
Құйымшақ	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Асықты жілік-Tibia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Тілерсек	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Асық-Talus	4	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Сирақ (алдыңғы)	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Сирақ (артқы)	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Сүйек саны (Б-Ф)	5	3	2		4	11	1	0	0	1	0	1
Сүйек саны	8		2		15		1		1		1	
Жалпы	43											

Кесте 2. Жануар сүйектердің қаңқа элементі бойынша қатынасы

Материал және зерттеу әдістері. Материалдың жалпы саны 43 дана. Оның ішінде түйенің бүтін сақталған бас сүйегіне жеке талдау жүргізілді. Материалдар археозоологиялық зерттеудегі стандартты әдістер бойынша жануар түріне, қаңқа элементтеріне, сақталу дәрежесіне және қаңқа бөліктеріне қарай топтастырылды. Жануарлардың жас ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін жақ сүйектер мен жекелеген тістер табылмады. Бірақ басқа да тірек-қаңқа бөлігіндегі дистальды және проксимальды

эпифиздердің синостоз жағдайларына байланысты орташа жас мөлшері алынды. Сүйектердің синостоз жағдайын анықтауда В.И. Цалкиннің (Цалкин, 1967, с. 114-130) зерттеу жұмысы басшылыққа алынды. Остеологиялық материалдардың бөлшектенуден қалған бөлігін сипаттау Н.Г. Ерохин және О.П. Бачура (Ерохин, Бачура, 2011, с. 62-69) жасаған әдіс бойынша, сүйектердің остеометриялық өлшемдері А.В. Дриш (Driesch, 1976) әдісі бойынша жүргізілді. Түйенің бас сүйегінің 30 өлшемі (А.В. Дриш әдісіне сәйкес) алынды Мысал ретінде А.В. Дриштің түйе бас сүйегінің өлшемдерін алу тәсілінің сызба-схемасы беріліп отыр (Сызба 1). Жалпы археозоология ғылымында сүйектердің, оның ішінде бас сүйек өлшемінің схемасы әр түрлі. Өлшем белгілері жануар түрлеріне қарай азайып, кейде көбейіп отырады. Сонымен қатар, зерттеу тәсілдерінің жетілуіне байланысты, бірқатар зерттеушілер өлшемдерді өздерінің мақсатына қарай өзгертіп те отырған.

Жануар түрлеріне систематикалық шолу.

Отряд **Artiodactyla** Owen, 1848

Тұқымдас **Bovidae** Gray, 1821

Туыс *Ovis* Linnaeus, 1758

Ovis aries Brisson, 1762 – Қой

Қойға тиесілі 15 сүйек анықталды. Анатомиялық құрылымы №2 кестеде көрсетілген. Жауырынның дорсальды бөлігіндегі шеміршек сақталмаған. Каудальды бұрышы тігінен жарылып, шеміршек қалыптасатын бұрыштан 3,7 см төменде жарық (тесік) пайда болған. Әдетте мұндай жарықшақтарды кейінгі этнографиялық және қазіргі таңдадағы қазақ халқының етті (сүйекті) пайдалану дәстүрінде кездестіреміз (Хинаят, 2011, 118-124 бб.). Жауырынның каракойдты өсіндісі толық қалыптасып, сүйектенген. Мұндай белгілеріне қарап, жауырын жасы үлкен қойға тиесілі деп есептейміз. Тоқпан жіліктерің біреуінің дистальды эпифизи бөлініп қалған. Проксимальды эпифизінде синостоз жағдайы аяқталу үстінде тоқтаған. В.И. Цалкиннің зерттеулерінде тоқпан жіліктің дистальды эпифизінің синостоз жағдайы кеш қалыптасатыны айтылады. Тіпті егер төменгі эпифиздің синостозы аяқталмаған болса, жануар жасын 3-4 айдан үлкен емес деп айтуға толық негіз бар. Екінші тоқпан жіліктің проксимальды эпифизінің синостозы толық аяқталған. Яғни үлкен жануарға тиесілі. Асықты жіліктің проксимальды және дистальды эпифиздері түсіп қалған. Мұндай жағдайды В.И. Цалкин өз кезегінде Цитшман-Креллинг және Хабермель зерттеулеріне сүйеніп, қой жасын 15-20 айдан аспаған деп көрсетеді (Цалкин, 1967). Қойдың жасын анықтауда біз В.И. Цалкиннің пікірімен келісеміз. Бірақ біздің мысалымыздағы асықты жіліктің жалпы ұзындығы кіші болғанымен, диафиздің ені әлдеқайда жуан. Асықты жіліктің диафизінің ең үлкен ені 19,3 мм. Бұл қазіргі қойлармен салыстырғанда 0,2-0,3 см жуан. Дегенмен мұндай ерекшеліктер қойдың жеке индивидуальды тұқымына да байланысты болуы мүмкін. Егер мұндай белгілер өте көп кездескен жағдайда, нүктелік талдау арқылы қой тұқымын анықтауға мүмкіндік туады. Қойға тиесілі қабырғалардың тек біреуінің ғана проксимальды бөлігі (басы, мойны және өсіндісі) сақталған. Қабырға басындағы шеміршек түсіп қалған. Қойдың сирақтарының дистальды эпифиздерінде синостоз жағдайы толық аяқталған. Мұндай көріністі кәрі жіліктен де байқауға болады. Омыртқалардың ортаңғы буын дискілерінің шеміршектері жоқ. Қой асығында ешқандай антропогендік өзгеріс байқалмайды. Асықтың медиальды қыры – 30,8 мм, латеральды қыры – 32 мм, дистальды ұзындығы – 21,3 мм, саггитальды биіктігі – 25,5 см. Асықтың морфометриялық өлшемдері басқа да ортағасырлық ескерткіштерден табылған асықтардың өлшемдеріне ұқсас. Мұндай өлшемдерді біз Ортағасырлық Жанкент (Аржанцева, Тажекеев, 2014, с. 161-178), Ақыртас (төрткүл)*, Бурнооктябрьск-1** және Шу өңіріндегі төрткүлдерден анықтағанбыз (Ақымбек, Шагирбаев, 2019, 322-334).

* материалға археозоологиялық зерттеу жүргізген – М.С. Шагирбаев

** материалға археозоологиялық зерттеу жүргізгендер – П.А. Косинцев* және М.С. Шагирбаев

Туыс *Bos* Linnaeus, 1758

Bos taurus L., 1758 – Ірі қара

Ірі қараға тиесілі 8 сүйек анықталды. Анатомиялық элементтері №2 кестеде көрсетілген. Ірі қара сүйектерінің көпшілігі бүтін сүйектер. Жас ерекшеліктері сүйектің синостоз жағдайына қарай үлкен жануарларға тиесілі деп анықталды. Тек 4 дана асықтың пішіндерінде бірқатар өзгерістер бар. Біріншіден, 3 асық жасы үлен жануарға тиесілі. Себебі сүйек құрамындағы кеуекті құрылымы тығыз, салмағы да ауыр. Әдетте жасы кіші малға тиесілі асықтардың кеуекті құрылымы бос, салмағы да жеңіл келеді. Екіншіден, сыртқы анатомиялық пішіндерінде ерекшеліктер байқалады. Біз салыстырмалы

* Мақала авторлары остеологиялық материалдарды жануар түрлеріне қарай талдаудағы әдістемелік кеңестері үшін Екатеринбург к., Ресей Ғылым Академиясы өсімдік және жануар экологиясы институты, «Палеоэкология» лабораториясының жетекші ғылыми қызметкер б.ғ.к. П.А. Косинцевке алғыс білдіреді.

түрде Шірік Рабад қаласындағы ғибадатханадан (2 асық) және Шірік Рабад қаласының өзінен (1 асық), ортағасырлық Қастек қаласынан (46 асық), ерте ортағасырлық Бурнооктябрск – 1 қаласынан (2 асық), қола дәуірімен мерзімделетін Серектас II қорымынан (1 асық) және бүгінгі ірі қараның (1 асық) асықтарымен салыстырып қарадық. Зерттеу нәтижесі көрсетіп отырғандай, Қаратөбеден табылған 4 дана асықтың үшеуі өзара анатомиялық ерекшеліктері бойынша өте ұқсас және басқа ескерткіштерден табылған ірі қара асықтарынан айырмашылықтары бар. Қаратөбеден табылған асықтардың остеометриялық өлшемдері:

Асық №1. медиальды ұзындығы – 53,8 мм; дистальды ұзындығы – 32,6 мм; саггитальды ұзындығы – 46,2 мм; медиальды ені – 26,3 мм; латеральды ені – 28,9 мм.

Асық №2. латеральды ұзындығы – 63,3 мм; дистальды ұзындығы – 36,3 мм; саггитальды ұзындығы – 51,3 мм; латеральды ені – 32,2 мм.

Асық №3. медиальды ұзындығы – 54,2 мм; латеральды ұзындығы – 57,3 мм; дистальды ұзындығы – 34,2 мм; саггитальды ұзындығы – 47,3 мм; латеральды ені – 29 мм.

Асық №3. (жас малға тиесілі). медиальды ұзындығы – 41,9 мм; латеральды ұзындығы – 44,4 мм; дистальды ұзындығы – 27,4 мм; саггитальды ұзындығы – 35,6 мм; медиальды ені – 19,2 мм; латеральды ені – 23,1 мм. Остеометриялық өлшемдердің аббревиатурасы А.В. Дриш әдісіне сәйкес.

Салыстырмалы түрде 6 ескерткіштен алынған асықтардың барлығы да Қаратөбе асықтарына қарағанда үлкен өлшемдерге ие. Ең басты ерекшелік, Қаратөбе асықтарының латеральды және медиальды (алшы-тәйке қырларының арасы) қырларының арасындағы ені жіңішке (өзара жақын) болып келуімен ерекшеленеді. Негізі жабайы жануарларда оның ішінде марал, қарақұйрық, елік секілді басқа да аша тұяқты (парнокопытные) жануарлардың асықтары көбіне осылай жіңішке болып қалыптасады. Сондай-ақ, Қаратөбеден табылған асықтардың ішінде №1 асық (шартты түрде алынып отыр) сырты жылтырап, біршама желіне бастаған. Бұл асықтың қолда ұзақ ұсталып, пайдаланғанын білдіреді. Тағы бір қызықты жағдай, қазба барысында бұғы мүйізінің (благородный олень) де табылуы. Біздің ойымызша ірі қара асықтары деп отырғанымыз, өзіндік анатомиялық ерекшеліктеріне байланысты бұғыға тиесілі болуы да мүмкін. Өкінішке орай қолымызда эталондық салыстырмалы-сараптамалық материалдың жеткіліксіздігіне байланысты, пікіріміздің тек болжам екендігін ескертеміз. Сиыр құйымшағының жалпы ұзындығы (GL) – 161 мм, физиологиялық (омыртқа бойымен алғанда) ұзындығы (PL) – 158 мм. Ірі қара жауырынының мойын ені (SLC) – 38,1 мм, дистальды бетіндегі буын ойысының ені (BG) – 38,6 мм, буын ойысының ұзындығы (LG) – 45,9 мм, буын ойысының жалпы ұзынды (өсіндімен бірге) (GLP) – 53,5 мм. Остеометриялық өлшемдердің аббревиатурасы А.В. Дриш әдісіне сәйкес.

Отряд **Perissodactyla** Owen, 1848

Тұқымдас **Equidae** Gray, 1821

Туыс *Equus* Linnaeus, 1758

Equus caballus Linnaeus, 1758 – Жылқы

Жылқыға тиесілі 2 сүйек табылды. Олар жылқының бүтін сақталған асығы және тілерсек сүйегі. Тілерсек сүйегінің синостоз жағдайы аяқталмаған. Бұл сүйектің жас жылқыға тиесілі екендігін білдіреді. Жылқы асығының морфометриялық өлшемдері: GH – 55,3 мм, LmT – 55,9 мм, GB – 63,7 мм, BFd – 55,2 мм. Остеометриялық өлшемдердің аббревиатурасы А.В. Дриш әдісіне сәйкес.

Туыс *Equus* Linnaeus, 1758

Equus asinus asinus Linnaeus, 1758 – Есек

Есекке тиесілі бір дана асықты жілік анықталды. Асықты жіліктің дистальды эпифизі сақталмаған.

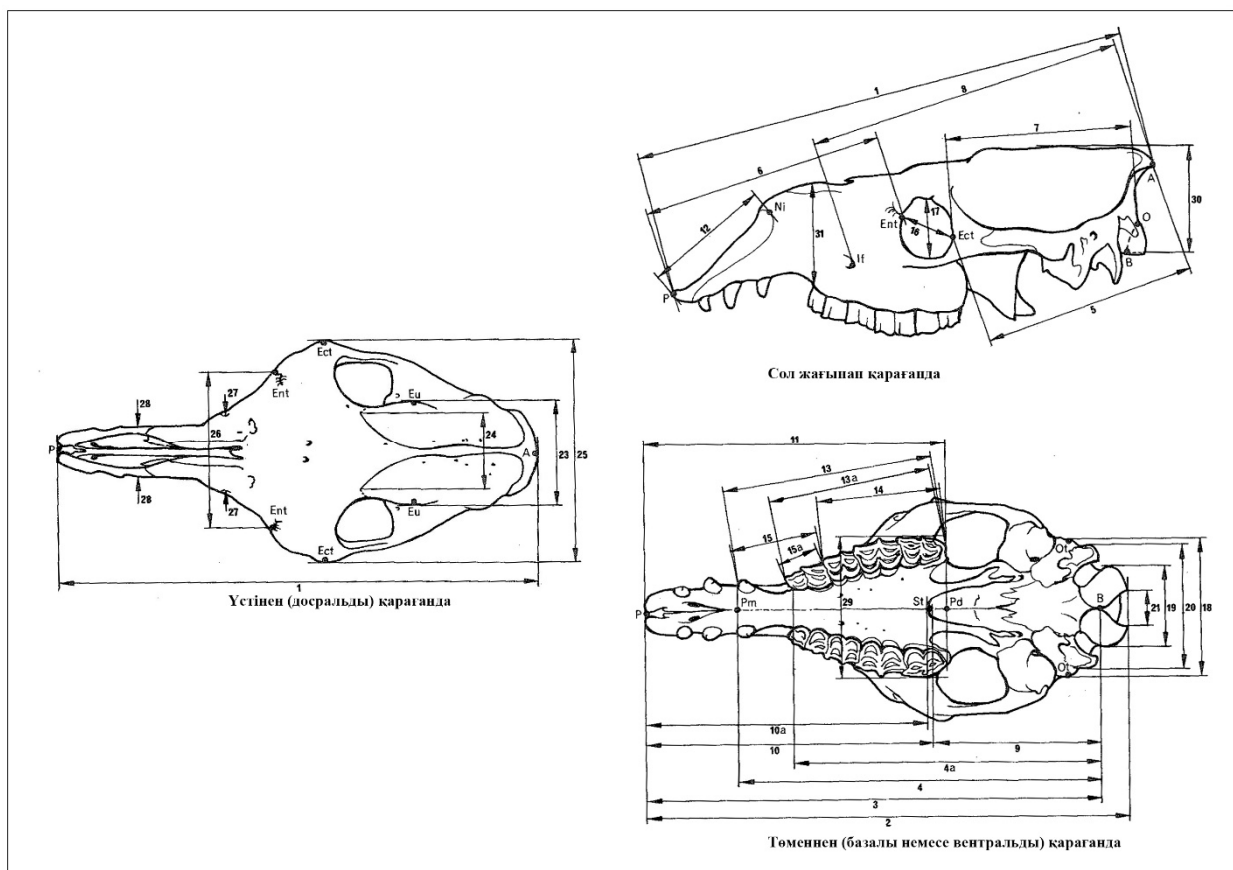
Отряд **Tylopoda** Illifer, 1811

Тұқымдас **Gamelidae** Gray, 1821

Туыс Genus *Gamelus* Linnaneus, 1758

Camelus bactrianus – Бактриан түйесі

Түйеге тиесілі бір дана бүтін сақталған бас сүйек табылды. Бас сүйектің жоғарғы альвеолярлы қатарында М³ тісі әлі шығып үлгермеген. Өрі жоғарғы таңдайда азу тістерінің болмауына қарап, аналық түйеге тиесілі екендігі анықталды. Бас сүйектің жалпы 31 өлшемі алынды (кесте 3). Остеометриялық өлшемдер А.В. Дриш әдісіне сәйкес жасалған (Сызба 1).

Сызба 1. Түйе бас сүйегі (*Camelus cranium*) өлшемдерінің схемасы*

*Өлшем схемасы А.В. Дриш әдіснамасы бойынша.

№	Өлшем атаулары	өлшем (мм)
1	Жалпы пішін ұзындығы (тұмсық шетінен - желке қырына дейін)	495
2	Айдаршық өсіндісінен тұмсыққа дейінгі ұзындығы	451
3	Базалық ұзындығы (қаракүс айдаршығының вентральды нүктесінен - тұмсыққа дейін)	436
4	Премоляр тістен шүйде өсіндісіне дейінгі ұзындығы	385
4a	Премоляр тістен - қаракүс айдаршығына дейінгі ұзындығы	285
5	Нейрокраниальды ұзындығы (сыртқы сагитальды қырынан - көз орбитасының каудальды шетіне дейін)	221
6	Тұмсық ұзындығы (көз орбитасының краниальды шетінен тұмсыққа дейін)	233
7	Көз ойығының каудальды шетінен - шүйде өсіндісіне дейінгі ұзындығы	180
8	Жоғарғы жақтың корек тесігінен - шүйде бұрышына дейінгі ұзындығы	351
9	Қаракүс айдаршығынан - таңдайлық өсіндіге дейінгі ұзындығы	165.5
10	Таңдай өсіндісінен - тұмсыққа дейінгі ұзындығы	247.5
11	Хоан ойынан (таңдай сүйегінің каудальды шеті) тұмсыққа дейінгі ұзындығы	291.5
12	Жақ алды сүйегінің қапталдық ұзындығы	139.8
13	Шықшыт (бет сүйегі) сүйегінің ұзындығы (альвеолды қатары толық – M ³ -P ²)	237.5
13a	Альвеолярлы қатардың ұзындығы (M ³ -P ³)	154
14	Моляр қатарының ұзындығы	114.7
15	Премоляр қатарының ұзындығы (P ³ -P ³)	143
15a	Премоляр қатарының ұзындығы (P ³ -P ⁴)	38.8
16	Көз орбитасының ұзындығы	57.4
17	Көз орбитасының биіктігі	55.2
18	Самай сүйегінің ені	128
19	Қаракүс айдаршығының ені	80.3
20	Мойын қылшығы өсіндісінің (яремные отростки) ені	105
21	Қаракүс айдаршығы тесігінің ені	38.1
23	Маңдай сүйегінің нейрокраниальды ені (ми қорапшасының ені)	72.1
24	Маңдай сүйегінің фронтальды ені (сагитальды қыр сызығының краниальды шеті)	44.3
25	Бас сүйектің ең үлкен ені	221
26	Көз орбиталары арасының ені	167
27	Көзасты корек тесіктерінің аралық ені	61
28	Жақ алды сүйегінің (тұмсық) ең үлкен ені	42.1
29	Таңдай сүйегінің ені	131

30	Желкенің ең үлкен биіктігі (сыртқы саггитальды қырынан - қаракүс айдаршығының вентральды шетіне дейін)	73.3
31	Жоғарғы жақ сүйектің биіктігі	96.4

Кесте 3. Түйе бас сүйегінің морфометриялық өлшемдері

Отряд **Artiodactyla** Owen, 1848

Тұқымдас **Cervidae** Gray, 1821

Туыс Genus *Cervus* Linnaeus, 1758

Cervus elaphus Linnaeus, 1758 – Бұғы

Бұғыға бөлшектеніп кеткен мүйіздер жиынтығы тиесілі. Жоғарыда сөз еткеніміздей, бұғы сүйектеріне мүйізімен қатар ірі қара сүйектеріне жатқызылған асықтар да тиесілі болуы мүмкін. Бұл мәселе әлі зерттеуді талап етеді. Сондықтан нақты тұжырым жасай алмаймыз. Жалпы остеологиялық зерттеу тәсілдерінде жеке мүйізді өлшеу әдістері бір жақты емес. А.В. Дриштің еңбегінде мүйіз өлшемін жасау тәсілдері қарастырылмаған.

Отряд **Carnivora** Bowdich, 1821

Тұқымдас **Felidae** Gray, 1821

Туыс Genus *Felis* Linnaeus, 1758

Felis silvestris catus (Linnaeus, 1758) – Мысық

Мысыққа тиесілі бір дана тоқпан жілік сынығы анықталды. Тоқпан жіліктің проксимальды эпифизи сынып, жоғалған. Жалпы мысыққа тиесілі сүйектер археологиялық қазба барысында көп кездесе бермейтін құбылыс. Мүмкін ол нақты салыстырмалы эталондардың болмауына байланысты, басқа жануарларға тиесілі деп немесе ұсақ сүйектермен аралас күйінде байқалмай қалуы да мүмкін. Біздің мысалымызда мысық сүйегінің бүтін сақталмауына байланысты, остеометриялық өлшемдері алынбады. Дегенмен алдағы зерттеулерде салыстырмалы материалдар табылады деп үміттенеміз.

Aves Linnaeus, 1758 – Құс

Қазба барысында құсқа тиесілі 14 дана сүйектер екі жерден табылды. Бірінші табылған сүйектер ірілеу құсқа тиесілі. Сүйектердің саны 9 дана, екінші табылған сүйектер көлемі кішкентай құсқа тиесілі болса керек, жалпы 5 дана ұсақ сүйек қалдықтар. Бірінші топтамадағы үлкендеу құсқа тиесілі сүйектердің анатомиялық элементтері толық емес, сақталған сүйектер құстың сирағы, тепкісі бар сирағы (цевка), сирағы (голень) және кеуде сүйегі мен бұғанасы. Өкінішке орай қолымызда құстарға тиесілі анатомиялық эталондар коллекциясының болмауына байланысты, қандай құс екендігін кесіп айту қиын. Дегенмен, эпифиздері сақталған сүйектердің морфометриялық өлшемдерін көрсетеміз. Себебі орнитология ғылымында бірқатар құстардың сүйектерін құс түріне қарай анықтауда нақты өлшемдердің маңыздылығы айтылады.

Сан жілік өлшемдері: Вр – 24 мм, GL – 97,9 мм, SC – 13,7 мм, Bd – 24,3 мм, Dp – 18,4 мм, Dd – 19,8 мм.

Сирақ өлшемдері: La – 130 мм, GL – 137 мм, Dd – 18,1 мм, Dip – 26,4 мм, Bd – 17,4 мм.

Сирақ (тепкісі бар): Вр – 21,4 мм, GL – 98,5 мм, SC – 14,1 мм, Bd – 21,1 мм. Кеуде сүйегінің өлшемдері: LM – 126,2 мм, LC – 108,7 мм.

Бұғана өлшемдері: GL – 67,7 мм, LaF – 61,4 мм, LS – 14,6 мм. Остеометриялық өлшем аббревиатуралары А.В. Дриш әдістеріне сәйкес жасалды.

Фаунистикалық талдау. Қаратөбеден табылған жануар сүйектері ерте ортағасырлардағы Сырдарияның орта ағысы мен Қаратау өңірінің фаунасы туралы қызықты мәліметтер береді. Жалпы материал көлемі аса үлкен болмағанымен, үй жануарларының барлық түрі өсірілгені анықталып отыр. Әзірше қолда бар материалдардың құрамында ешкі сүйектері анықталмады. Археозоологиялық талдауда ешкі сүйектерін ажырату біршама қиындықтар тудырады. Егер сүйек материалдардың ішінде мүйіз, бас сүйек, жақ сүйек, метаподия, асық, атлант, эпистрофей (*егер бүтін сақталса*), тоқпан жілік секілді қаңқа элементтері болса, екі жануар түрін ажырату оңай. Қазба барысында сүйектердің көбі бөлшектенген күйі кездесетіндіктен, нақты жануар түрін ажырату ісі күрделеніп кетеді де, салыстырмалы эталондар коллекциясы мен морфометриялық өлшемдер қолданылады. Біздің мысалымызда уақ малдың ішінде ешкі сүйектері кездеспеді. Жабайы жануарлардың ішінде бұғы, мысық және құс сүйектерінің табылуы да ерекше қызығушылық тудырып отыр. Жануарлар систематикасында бұғылардың (асыл тұқымды бұғы – олень благородный) тұқымдастар түріне қарай жіктелуінде бірқатар айырмашылықтар кездеседі (Павлинов, Лисовский, 2012, с. 436-444.).

В.И. Громова Ташкент маңайындағы Қауыншы төбе (Каунчи тепе) материалдарын зерттеу барысында бұғы мүйіздерінің өте көп кездескенін, әрі олардың арнайы кесіп алынғанына назар аударады. Бірақ зерттеуші бұғының қандай тұқымдасы екенін нақты айтпай, тек болжам ретінде *бұхарлық хангул (Cervus aftinu bactrianus)* және *тянь шаньдық марал (Cervus canadensis songaricus)*

болуы мүмкін екендігін ескертеді (Громова, 1940, с. 59-60.). В.И. Громованың марал болуы мүмкін деген ойымен келісе алмаймыз. Себебі, В.И. Цалкин кейінірек жариялаған еңбегінде бұғы сүйектерін бұхарлық бұғыға жатқызған.

В.И. Цалкиннің Хорезмнің (Топырақ қала) антикалық және ерте ортағасырлық фаунасына қатысты материалдарын археозоологиялық талдау жұмысында 38 бұхар бұғысына тиесілі сүйекті анықтап, аталған жануардың Амудария ойпатынан Арал теңізіне дейінгі тоғайлық аймақтарға тән екендігін айтады (Цалкин, 1952, с. 213-244).

Оңтүстік өңірлердегі бұғы фаунасы туралы мәліметтерді осы аймақтағы жартас суреттерінен де көруге болады. Мәселен, Қаратаудың солтүстік-шығыс беткейіндегі Арпаөзен өзенінен солтүстіктегі шатқалдардан қола дәуірінен ерте ортағасырларға дейін кезеңмен мерзімделетін жартас суреттерінде бұғы бейнелері анықталған (Самашев, Чжан, Боковенко, Мургабаев, 2011, с. 412-416).

Қаратаудың солтүстік-батыс бөлігіндегі Сауысқандық петроглифтерінің (қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Еңбекші ауылынан солтүстікке қарай 50 шақырым) бірнеше жерінен бұғы суреттері анықталған. Оның ішінде контурлы әдіспен, сақ стилінде орындалған, бастарын теріс қаратып бұрған қос бұғы бейнесі (Самашев, Мургабаев, Елеуов, 2014, 92-93 бб. Сур. 129, 133), сонымен қатар жекелеген, тұмсығы ұзын бұғы бейнесі (Самашев, Мургабаев, Елеуов, 2014, 271 б. Сур. 533, 534) және түркі кезеңімен мерзімделетін бейнелердің ішінде де бұғы бейнесі кескінделген (Самашев, Мургабаев, Елеуов, 2014, 342 б. Сур. 644.). Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде темір дәуірі мен ерте ортағасырлар кезеңімен мерзімделетін бірқатар жартас суреттерінде бұғы бейнелері аз кездеспейтіні анықталып отыр. Бұл мәліметтер көне дәуірден бастап осы өңірлердің бұғылардың жайылым ареалына кіргендігін көрсетеді. Бұхар бұғысы (*Cervus elaphus baktrianus*) – бұғы тұқымдастарының ішіне тоғайлық алқапта өмір сүруге бейімделген жалғыз түрі десек те болады. Әрине аталған жануар өзінің басқа да сібірлік (марал, изюбрь) және американдық туыстастарына қарағанда өзінің морфологиялық, коммуникативтік, физиологиялық және арнайы акустикалық дыбысымен ерекшеленеді. Орталық Азиядағы бұхар бұғысының даму динамикасына жүргізілген зерттеулерде Сырдария өңірінде бүгінге дейін, нақтырақ 2001-2011 жылдар аралығында 30-дан астам бұғылар (бұхар бұғысы) өмір сүретіні анықталған. Сонымен, Қаратөбеден табылған бұғы сүйегін көршілес аймақтардан табылған материалдармен салыстырмалы талдау негізінде Бұхар бұғысына (бухарский олень) тиесілі болуы мүмкін деп ойламыз. Құс сүйегінің фауналық түріне қатысты нақты тұжырым жасай алмаймыз. Дегенмен бұл мәлімет басқа да зерттеушілердің қызығушылығын тудырып жатса, материалды бөлісуге дайын екендігімізді айтқымыз келеді.

Тафономиялық талдау. Остеологиялық материалдардың ішінде барлық сүйектер жануар түрлеріне қарай анықталды. Археозоологиялық материалдардың ішінде анықталмайтын сүйектердің кездесуі, бұл материалдардың негізгі әдістерге сүйеніп, дұрыс әрі толық жинақталуымен тікелей байланысты. Қазбаның жалпы тереңдігі 2,8 м құрайды. Жануар сүйектері ашылған бөлмелердің ішінен ретсіз түрде табылған. Барлық материалдардың бөлшектенуі, тағам қалдықтары екендігін растайды. Бірақ есек, мысық және құс сүйектері тағам қалдығына жатпайды. Біздің ойымызша құс сүйектерінің екі жерден жинақталып кездесуі, қазба аумағына табиғи жағдайда тап болғандығын көрсетеді. Мұндай ұқсас мәліметтер Үстіртте сақталған Бәйте III және Ақпан ғибадатханаларынан кездескен (Некрасов, Косинцев, Самашев және басқ., 2016, с. 122-124). Аталған ескерткіштерде құс сүйектері табиғи жағдайда тап болып, жинақталғаны анықталған. Ал мысық пен есек сүйектерін кейінірек басқа да жыртқыш жануарлар тасымалдап алып келуі мүмкін. Мұны есектің асықты жілігінің дистальды эпифизінің болмауымен байланыстырамыз. Жануар сүйектерінің қаңқа бөліктерінің қатынасы аяқтың жоғарғы және төменгі бөліктерінің басымдығын көрсетіп отыр (кесте 4).

Қаңқа бөлігі	Ірі қара	Жылқы	Қой	Түйе	Есек
Бас сүйек	0	0	0	1	0
Тістер	0	0	0	0	0
Кеуде (омыртқа, қабырға)	2	0	5	0	0
Аяқтың жоғары бөліктері	2	0	3	0	0
Аяқтың төменгі бөліктері	4	2	7	0	1
Жалпы саны	8	2	15	1	1

Кесте 4. Үй жануарларының қаңқа бөліктер қатынасы (сүйек саны бойынша)

Археозоологиялық талдау барысында бір дана жылқының тілерсек сүйегінің өсіндісі мүжілгені анықталды. Түйе бас сүйегі М³ элі шықпаған, ұрғашы жануарға тиесілі. Материалдар сақталуы бойынша үш топқа бөлінеді. Бірінші, бас сүйек, асық, құйымшақ, омыртқа және жауырын сүйектері бүтін сақталған. Бұлар түйе, жылқы, сиыр және қойға тиесілі. Екінші, тоқпан жілік, омыртқа және асықты жіліктер жартылай сынған немесе эпифиздері түсіп қалған. Бұл сүйектер мысық және қойға тиесілі. Үшінші, басқа сүйектердің басым бөлігінің тек диафиздері сақталған (Кесте 5).

Сақталуы	Ірі қара	Жылқы	Қой	Түйе	Есек
Бүтін сүйектер	3	2	4	1	0
Фрагменттер	5	0	11	0	1
Жалпы саны	8	2	15	1	1

Кесте 5. Үй жануарлары сүйектерінің бүтін және фрагмент түріндегі қатынасы (сүйек саны бойынша)

Қорытынды. Остеолгиялық материалдарды талдау нәтижесіне орай, келесідей қорытынды жасаймыз. Сүйек материалдардың ішінде тірек-қимыл жүйесінің бүтін сүйектері кездеспеді. Әрі сүйек санының аз болуына байланысты, жануар санын көрсетпедік. Қазбаның №5 құрылыс қабатынан табылған жануар сүйектерінің ішінде уақ мал басымдығын көсетіп отыр. Шамасы бұл жағдай оңтүстік өңірдің барлығына тән болса керек. Аңшылық кәсіпте бұғының мақсатты түрде аулануы мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. Әрі бұғы сүйектерінің табылуы, аймақтың ортағасырлардағы фаунасы туралы маңызды ақпарат беріп отыр. Шаруашылықта есекті пайдалануы оңтүстік өңірлердің ерте ортағасырлар кезеңіне тән жағдай. Жалпы Сырдария мен Амудария ойпатында (қазіргі Өзбекстан, Түркіменстан аумағы) орналасқан басқа да антикалық және ортағасырлық кезендермен мерзімделетін қалалардан (Қауыншы төбе, Гарры-Кяриз, Джанбас қала, Аяз қала, Топрак қала, Шемах қала) есектің сүйектері табылған. Мұндай фаунистикалық ұқсастықтар, оңтүстік өңірлерде б.з.д. басында-ақ есекті шаруашылықта жиі қолданғанын көрсетеді. Дамыған ортағасырларда есек сүйектері Жетісу өңірлерінен де кездеседі (Нуржанов, Гимранов, 2019, с. 529-538).

Ежелгі Сауран (Қаратөбе) қаласының остеологиялық материалдары Қазақстанның оңтүстігі, оның ішінде Сырдарияның орта ағысы, Қаратаудың батыс және оңтүстік-батыс бөлігінде, ерте ортағасырларда мал шаруашылығының дамығандығын және үй жануарларының барлығын да өсіргендігін көрсетіп отыр. Ал ешкі сүйектерінің кездеспеуін, материалдың аздығымен байланыстырамыз. Мал шаруашылығымен қатар, ежелгі тұрғындардың кәсібінде аңшылық та орын алған. Алдағы зерттеулерде археозоологиялық материалдар саны артып, өлкенің ортағасырлардағы палеоэкономикасы мен фаунасына қызықты жаңалықтар әкеледі деп үміттенеміз.

Әдебиеттер

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. 2018 жылы Шу өңіріндегі Қосқұдық төрткүліне жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындысы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(60), 2019. 322-334 бб.

Гайдученко Л.Л. Остеологические материалы из раскопок городища Джанкент (2009-2012 гг.) // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.)/сост.: И.А. Аржанцева, А.А. Тажекеев. Алматы, Издательство «Арыс», 2014. С. 161-178.

Громова В.И. Материалы к изучению древнейших домашних животных Средней Азии // Каунчи-тепа: (Раскопки 1935 г.) Ташкент: Изд-во Узб. филиала Акад. наук СССР, 1940. С. 54-60.

Ерохин Н.Г., Бачура О.П. Новый подход к компьютерной формализации раздробленности костных остатков млекопитающих в археологических исследованиях // Методика междисциплинарных археологических исследований: сб. науч. ст. и метод. рекомендаций / Омск: Омский государственный университет, 2011. С. 62-69.

Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.) / сост.: И.А. Аржанцева, А.А. Тажекеев. – Алматы, Издательство «Арыс», 2014. 320 с.

Макарова Л.А. Кости животных из некоторых археологических раскопок в Казахстане // В глубь веков. Археологический сборник. Алма-Ата, АН КазССР. 1974. С. 201-206.

Некрасов А.Е., Косинцев П.А., Самашев З., Онгар А., Лошакова Т. В., академик РАН Большаков В.Н. Новые данные о фауне птиц плато Устюрт в голоцене // Доклады Академии Наук. Москва, "Издательство "Наука" 2016, Т. 469, № 1, С. 122–124.

Нуржанов А.А., Гимранов Д.О. Исследования костных остатков животных из археологического памятника средневековья городища Кастек // Маргулановские чтения – 2019: матер. Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А.Акишева (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.). Нур-Султан: НИИ им. К.А. Акишева при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 529-538.

Павлинов И.Я., Лисовский А.А. (ред.). 2012. Млекопитающие России: систематико-географический справочник. Москва: Т-во научн. изданий КМК. 604 с.

Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. Сауыскандық петроглифтері. Астана, Ә.Х. марғұлан ат. Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2014. 374 б.

Самашев З., Чжан Со Хо., Боковенко Н., Мургабаев С. Наскальное искусство Казахстана. Фонд истории Северо-Восточной Азии. Астанинский филиал института археологии им. А.Х. Маргулана. 2011. 465 с.

Смагулов Е.А. Древний Сауран. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2010. 358 с.

Хинаят Б. Жауырынның сакральды қызметінің тарихи-этнографиялық аспектілері // Отан тарихы. 2011. №1. 118-124 бб.

Цалкин В.И. Домашние животные Золтой Орды // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии, Т. 72. Вып. I., 1967. С. 114-130.

Цалкин В.И. Фауна античного и раннесредневекового Хорезма (по материалам раскопок С.П. Толстова) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (1945-1948). Издательство АН СССР. Москва, 1952. С. 213-244.

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1. 1976. P. 136.

D.A. Taleev, A. Erzhigitova M.S. Shagyrbayev

OSTEOLOGICAL MATERIALS OF THE ANCIENT SAURAN (KARATOBE)

The article discusses osteological materials found during excavations in 2019 from Karatobe, which was ancient Sauran. Based on archeozoological analysis, bones of wild animals were discovered along with domestic animals. Osteological materials of the Karatobe settlement were collected from the 5th construction horizon dating from the 4th-5th centuries. The studies were carried out according to standard archaeological methods and were grouped by species, elements of the skeleton, degree of conservation and departments of the skeleton. A separate morphometric analysis of a camel skull was carried out.

Ж.З. Ахмедов

*Национальный институт художеств и дизайна имени Камалиддина Бехзода
г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: jasur184@list.ru*

АХСИКЕНТ – УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Каждый из древних городов Ферганской долины имеет свою уникальную историю. В этом отношении примечательна древняя столица Ферганы город - Ахсикент. Его развалины лежат по обе стороны дороги Наманган-Фергана, которая сейчас проходит через Туракургон и Жомашуй, в виде высоких холмов вытянувшихся вдоль правого берега Сырдарьи. В народе ее называют старой Ахси (Касимов, 1992, с. 53). В разрушенных слоях этого памятника скрыты исторические памятники, сложившиеся на протяжении около 2,2 тыс. лет, которые дают бесценную информацию о жизни и культуре народов Ферганы. Это древние страницы истории и богатое культурное наследие узбекского народа, неизгладимые следы материальных памятников, и критерий привлекательности своего времени, оставленных нашими предками.

Археологическое изучение этого памятника, который описывается как "Ферганский Афросиёб", началось в 1885 году. Первоначально работу вел профессор Петербургского университета, известный археолог и востоковед Н.Веселовский. Следующие раскопки и исследовательские работы были проведены И.Кастанье в 1913 году. Во время строительства большого Ферганского канала в 1939 году, профессор М.Массон занимался здесь археологической разведкой. В 1960 году под руководством академика Я.Гулямова - специалисты, позже начиная с 1979 года во главе старшего научного сотрудника Института археологии Академии наук Узбекистана А.Анорбоева специальная секция Ферганской экспедиции проводили археологические раскопки в Ахсикенте (Анарбаев, 2008, с. 130).

В VI–VII веках до нашей эры столица, расположенная на месте старой Ахси, была записана в китайских хрониках как Сигянь. Только с VIII века до середины IX века в историко-географических трудах, написанных на арабском языке, отмечалось, что этот город называется Фергана ("Fragana"). С середины IX века этот город будет известен всему миру как город Ахсикент (Ахсикет), город умелых и умных ремесленников (Текуший архив ИА АНРУз, с. 4).

В результате археологических исследований была найдена специальная керамика, в которой плавил железо и медь с территории Шахристана, а также металлические печи из мастерских ремесленников. В мастерских Ахсикента изготавливались различные предметы, начиная из самых простых металлических, используемых для строительства и ведения хозяйства, вплоть до мечей и кинжалов, способных разрезать камни и не ломающихся при сгибании. В 2001 году небольшой кусочек позолоченной рукоятки одного из таких ценных видов оружия был найден в махалле (квартал) ремесленников (Анарбаев, 2001, с. 19).

Материальные и культурные объекты, найденные в развалинах старой Ахси, отличаются тем, что они богаты собственным цветом и изяществом. Образцы материальной и культурной культуры, найденные в Ахсикенте, хранятся в Государственном музее Лувр в Париже (Юсупов, Мирзаалиев,

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

Алимбай Нұрсан. К проблеме совпадения рода и общины у казахов-кочевников (семипоколенная экзогамная структура «ЖЕТІАТА» как община-социум)	3
Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б. Краткое сообщение о результатах раскопок в Курчумском районе ВКО в 2019 г.	20
Дашковский П.К. Исследование двух курганов скифской эпохи в центральной части могильника Чинета-II в Северо-Западном Алтае	24
Кепин Д.В. Развитие археологического музееведения и памятниковедения в Украине	29
Қалыш А.Б. Каракалпаки Казахстана по материалам Всесоюзной переписи населения 1926 года	38
Нуржанов А.А. Научно-исследовательская деятельность Туркестанской археологической экспедиции (ТАЭ)	41

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ ЖӘНЕ ЕУАЗИЯ АРХЕОЛОГИЯСЫ

Мерц И.В., Мерц В.К., Шакенов С.Т. Могильник Сапа – первый памятник афанасьевской культуры в Тарбагатае (первые результаты исследований)	47
Горячев А.А., Сараев В.В., Чернов М.А. Каменный инвентарь поселений эпохи бронзы Жетысу	52
Айтқұл Х.А., Ерсариев А.М., Стамкулова Г.А. Орталық Қазақстанның қола дәуірі тас еңбек құралдары (ҚР МОМ археология қоры негізінде)	63
Бедельбаева М.В. Изображения палиценосцев в наскальном искусстве Казахстана и археологические параллели	71
Каримова Д.О. Племена бронзового века Южного Таджикистана	78
Усманова Э.Р., Алтынбекова Э.К., Крупа Т.Н., Бубновене О.Д., Лукашов В.Н., Лукашова Е.С. Реконструкция костюма как способ представления культурного кода Великой степи в фестивале «Древних технологий и культурных коммуникаций «Desht-Thor» имени Тура Хейердала	83
Константинов Н.А. Перспективы повторного исследования объектов скифского времени Алтая (по материалам работ на Пазырыке)	92
Ямаева Е.Е. Наскальные рисунки в пазырыкской культуре Горного Алтая: к постановке проблемы формирования системы тамговых знаков тюрков	97
Tulegenov T.Zh., Kurbanali J. Funeral features of the saka of southeastern Zhetysu on the example of the Ornek burial ground	101
Сиздинов Б.С., Жетібаев К.М., Гурсой М., Бахтыбаев М.М. Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі	105
Утубаев Ж.Р., Торезанова Н.Ж., Суюндикова М.К., Майданбекова М.М. Новые памятники Чирикватского оазиса	113
Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Құланның рудимент сүйегінен істелген ілмек туралы	118
Бисембаев А.А., Хаванский А.И., Уразова А.Б., Жанұзақ Р.Ж. Елек өзенінің орта ағысында орналасқан ерте көшпенділер ескерткіштерінің зерттелуі (нәтижелері мен перспективалары)	123
Бисембаев А.А., Қуандық С.Р., Сарсенов Ш. Курган раннего железного века Бирлик I	129
Бисембаев А.А., Байымбетова Н., Болатова Г. Погребальный обряд сарматов Западного Казахстана (история исследований, некоторые аспекты, общая характеристика)	134
Мякишева О.А. Комплекс снаряжения средневекового кочевника из Восточного Казахстана (материалы археологического фонда ЦГМ РК)	140
Касенова А.Д. Первые источники об изваяниях Сарыарки в работах путешественников и ученых XIX – первой половины XX в.	147
Есбай С. Оғыз тайпаларының этникалық тарихы: тарихнамалық талдау	152
Тажекеев А.А., Алибай Б.Е. Керамический материал с городищ Сортобе 1 и 2 за полевой сезон 2019 г.	159
Бермаханова А.Б., Бегалиев О.Ж. Қошқар бейнесінің культтік мәні	164
	166

Жүнісханов А.С. Моңғол кезеңі бойынша Семейдің Ертіс өңірінен табылған жаңа археологиялық деректер	168
Арынов Қ.С., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., Жетібаев К.М. 2019 жылы Сығанақ қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеулер	177
Айтқұл Х.А. Средневековые города Великой степи	
Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. 2019 жылы Жетісу өлкесіндегі ортағасырлық ескерткіштерге (төрткүлдерге) жүргізілген зерттеу жұмыстары	181
Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017-2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары	195
Талеев Д.Ә., Ержигитова А., Шағырбаев М.С. Ежелгі Сауран (Қаратөбе) қаласының остеологиялық материалдары	201 209
Ахмедов Ж.З. Ахсикент – уникальный памятник Ферганской долины	211
Бахтыбаев М.М. Қазалы уезінің археологиялық ескерткіштерінің зерттелуі	
Петров П.Н., Белтенов Ж.М. Важные особенности монетного дела и денежного обращения Параба в правление чагатаидского хана Тармаширина	217
Джафарова Э.Б. Истоки археологических исследований в Азербайджане (по данным «Общества обследования и изучения Азербайджана»)	221
Амиров Е.Ш., Ихсанова Ж.Ы., Сейткалиев М.К. Проблемы типологии и пространственного распределения историко-культурного наследия Казахстана (статистический обзор)	225

ЭТНОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ЖӘНЕ ДӘСТҮР

Mustafa Aksoy. Yesevi Türbesi'nin Yurt (Boz Üy, Keçe Çadır) Geleneğiyle İlişkisi	229
Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Ақтөбе облысы мешіттерінің ерекшеліктері: 2019 жылғы Батыс Қазақстан кешенді этноархеологиялық экспедициясының кейбір нәтижелерінен	233
Калыш А.Б., Тәлім А.Т. Қарақалпақтардың келін түсіру салты	241
Арынова Д.С. Құстың образы бейнеленген музей жәдірлері жайлы зерттеу	244
Атыгаев Н.А. О некоторых символах власти (трон и корона: от Монгольской империи к Казахскому ханству)	247
Ахметжан Қ.С. Қабанбай батырдың шарайнасы	261
Батырева К. Традиционный костюм как ресурс развития экологического дизайна	269
Воронин Д.В. Историко-культурные процессы в Казахстане в конце XIX-первой половине 1930-х гг.	272
Ерболатов Қ.С. Қазалы аудандық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақталған зергерлік бұйымдар топтамасы	282
Бергенова А.Ж. Казахская традиция почитания святых (аулие)	290
Бергенова А.Ж. Праздничная исламская обрядность	293
Ескекбаев Д. Қазақ және башқұрт халықтарының тарихи этнографиялық байланыстары	296
Зәкіржанқызы Г. Шыңжаң өлкесі Текес ауданындағы жер аттарының мәдени мәні туралы	301
Кадир Шахин. Исторические взгляды на название и значение «Сырдарьи»	303
Медведев В.В. Этнологический мониторинг студенчества: идентичности и практики современности	307
Муканова Г.К. История культуры и Великая степь: междисциплинарный принцип фарабиеведения	313
Нургожина Б.Е. Ювелирное искусство Казахстана. Полудрагоценный камень как апотропейный элемент	317
Тохтабаева Ш.Ж., Сагандыкова Н.Ж., Каримова Р.У. Интерпретация этиологии культурных параллелей	320
Тұрсынтайқызы А. Іле өңіріндегі жер аттары туралы	326
Тұяқбаев М.Қ. Қаратаудың күнгей бетінің топонимиясы	328
Шәйкен Ж.А. Қазақтың дәстүрлі тұрғын үй құрылысы хақында	334
Уәли Н. Дала малшылығының эко-биотехнологиялық кейбір қырлары	339
Уәли Н. «Аттың сыны» Абайды қайта оқығанда	345
Ахметжан Қ.С. Көшпелі қазақ қоғамындағы сауға институтының ерекшеліктері	349
Шойбеков Р.Н. Келін түсіруге байланысты салт-дәстүрлер	355

Шойбеков Р.Н. Көзге және көз тиюге байланысты байырғы ұғым-түсініктер 367

МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРА

Агелеуова С.Е. Современные формы и направления рекламно-информационной работы (из опыта Центрального государственного музея Республики Казахстан)	367
Асылбеков К.М. Цифровая 3D модель экспонатов с разрешением текстуры 8K: Опыт Национального Музея РК	370
Ашимова Ү.Ә. Ғылыми-қор жұмысы: қор жинақтау және есепке алу (Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесінен)	375
Әлімбай Нұрсан. «Отбасымен музейге» жалпы республикалық акциясының тұжырымдамасы (Алматы, 2019 ж.)	380
Әлімбай Нұрсан. «Қазіргі отандық музей: жаңа тәсілдер мен өзекті іс-тәжірибелер» атты семинар-тренингтің тұжырымдамасы (ҚР МОМ тәжірибесінен) (Алматы, 2020 ж.)	397
Әлішев С.Ә. Қазалы ауданында орналасқан Қожаназар ишан мешіті	403
Батырева С.Г. Прикладное искусство калмыков: по материалам музейных коллекций России	405
Жанысбекова Э.Т., Оразбаева Х. Тюркская и славянская интерпретация образов-архетипов волка и собаки (на примере рассказа Б. Джилкибаева «Синий волк»)	410
Жунусова М.К. Практические методы оцифровки экспонатов в Центральном государственном музее республики Казахстан	419
Кистаубаева А.К. Изучение мемориальных комплексов Амре Кашаубаева и Дины Нурпейсовой (на основе фондов Центрального государственного музея РК)	422
Кущенко А.В. Культурно-образовательные программы Центрального государственного музея Республики Казахстан: формы, методы, приемы работы с посетителями	427
Мусаханова М.З. Новые подходы в обучении музейного дела (из опыта преподавания)	435
Расулов М.Ф. Отношение к памятникам истории и культуры Узбекистана в 80-годах XX века	441
Темиртон Г. Казахская музыкальная традиция в культурно-историческом измерении	448
Тілеуқабыл Ж.Ж. Қазалы аудандық тарихи-өлкетану музейінің құрылу тарихынан	457
Үркінбаева А.Ж. Археологиялық қазбадан табылған тас және қола моншақтар жайлы зерттеу	461
Юнусов М.А. Из истории комплектования фондов Самаркандского музея по культуре и искусству в 50–70 годах XX века	464

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

Абилхамит Ж.А. Одонтологические исследования особенностей зубов у лиц различных национальностей и казахов	471
Алтаев М. Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы	474
Жумабаев Н.Ж. История антропологического изучения населения территории Казахстана до 1960 года	479
Калдыбаева Г.А. Знаковая функция средневекового орнамента	483
Каримолдақызы Г., Киембаева З. Арал аудандық тарихи-өлкетану музейі тарихы	486
Қанибаев Н.Т. «Қорқыт ата» мемориалды музейі кешенінің құрылу тарихынан	489
Қызырханов М. Ерте сақ кезеңіндегі оба маңы құрылыстарының ерекшеліктері	493
Оразай А. А.Н. Бернштамның оңтүстік-шығыс Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерін зерттеуге қосқан үлесі	496
Тауасарова Д.Р. Музей – киелі мекен	499
Федорук А.Н. К вопросу о появлении первых городов на территории Казахстана: проблема критериев выделения	502

ХАБАРЛАР

Талеев Д.Ә. Қазақстан археологиясының заңғары	505
	512

Нуржанов А.А. К.М. Байпаков – исследователь степной цивилизации (к 80-летию со дня рождения)	516
Бураев А.И., Нолев Е.В. Памяти выдающегося исследователя археологии Центральной Азии Сергея Владимировича Данилова (к 70-летию со дня рождения)	521
Омаров Ғ.Қ. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаева – 60 жаста!	
Байгунаков Д.С., Заурбекова Б.С. Ежелгі дәуірлер зерттеушісі – Ғалымжан Бексеитов (50 жылдығына орай)	522

Ғылыми басылым

**«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-
МӘДЕНИ МҰРАСЫ: ЗЕРТТЕУ, ТҮСІНДІРУ ЖӘНЕ САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты
«ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

17–18 сәуір, 2020 жыл

ИБ № 13777

Басуға 02.09.2020 жылы қол қойылды. Формат 60x84 1/8.

Көлемі 44,0 б. т. Тапсырыс №11239. Таралымы 30 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.